

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 11 • sayı / issue: 22 • aralık / december 2024 • 441-462

ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523/mutefekkir.1600706

TEFSİR EPİSTEMOLOJİSİNDE İLM-İ MEVHİBENİN KAYNAKLIK DEĞERİ

The Epistemological Significance of 'Ilm al-Mawhiba in Tafsir

Mahmut AYYILDIZ

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
Tefsir Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye orcid.org/04mmwq306

*Assist. Prof., Trabzon University Faculty of Theology Department of Basic Islamic
Sciences Department of Tafsir, Trabzon, Türkiye*

✉ mahmudayyildiz@gmail.com orcid.org/0000-0003-1546-5006

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 24.06.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 23.10.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

” Atıf / Cite as: Ayyıldız, Mahmut. “Tefsir Epistemolojisinde İlm-i Mevhibenin Kaynaklık Değeri”.

Mütefekkir 11/22 (2024), 441-462. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600706>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This article is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

TEFSİR EPİSTEMOLOJİSİNDE İLM-İ MEVHİBENİN KAYNAKLIK DEĞERİ

Öz

Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde müfessirin sahip olması gereken niteliklerden biri olan *ilm-i mevhibe* kavramını incelemektedir. Araştırma, klasik tefsir kaynaklarında ilm-i mevhibenin epistemolojik boyutu, elde edilmiş yolları ve murâd-ı ilâhîyi anlamadaki rolüyle sınırlıdır. Literatürde genellikle tasavvufî bir bakış açısıyla ele alınan ilm-i mevhibe, bu çalışmada tefsir ilminin sistemleşme döneminden itibaren müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında nasıl yer aldığını sistematik bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Bu bağlamda ilim-amel ilişkisine dayanan ve ilâhî bir lütuf olarak değerlendirilen bu bilgi türünün, diğer formel ilimlerden ayrılan yönlerini tespit etmek çalışmanın özgün tarafını oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı, ilm-i mevhibenin tefsir epistemolojisi-sindeki yerini ve müfessirin Kur'an'ı yorumlama sürecindeki işlevini açıklığa kavuşturmadır. Bu doğrultuda, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılarak klasik tefsirler, usul kaynakları ve konuya ilişkin eserler incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda ilm-i mevhibenin, salt keşif ve ilhamla sınırlı olmayan, ilim-amel ilişkisi çerçevesinde Allah'ın bir lütfu olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, ilm-i mevhibenin, müfessirin Kur'an'ın derin manalarını kavrama sürecinde ve kelâmullahın hakikatlerine ulaşmasında analitik ve dil bilimsel yöntemlerin ötesinde temel bir role sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Epistemoloji, İstimdâd, Mevhibe, Amel.

The Epistemological Significance of 'İlm al-Mawhiba in Tafsir

Abstract

This study explores the concept of 'ilm al-mawhiba, a key quality required of a mufassir in interpreting the Holy Qur'ân. The research is limited to the epistemological dimension of 'ilm al-mawhiba in classical tafsir sources, its acquisition methods and its role in understanding the divine will. This study uses a systematic approach to show how 'ilm al-mawhiba, which is generally treated in the literature from a sufi perspective, has been recognized as an essential discipline for mufassirs since the period of systematization of the science of tafsir. The originality of this study lies in identifying the distinctive features of this type of knowledge, which is grounded in the relationship between knowledge and deed and regarded as a divine favor, compared to other formal sciences. The aim of the study is to clarify the role of 'ilm al-mawhiba in the epistemology of tafsir and its function in the process of Qur'anic interpretation. In this direction, document analysis, one of the qualitative research methods is employed to examine classical tafsirs, procedural sources and other works on the subject. As a result of the study, it has been understood that 'ilm al-mawhiba is a divine gift from Allah, not limited to mere unveiling (kashf) and inspiration (ilhâm), but framed within the relationship between knowledge and practice. Furthermore, it was concluded that 'ilm al-mawhiba plays a fundamental role beyond analytical and linguistic methods in the process of understanding the profound meanings of the Qur'ân and reaching the truths of Kalâmullâh.

Keywords: Tafsir, Epistemology, İstimdâd, Mawhiba, Deed.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten Yüce Allah'ın ezeli mûciz kelâmıdır. Bu ilâhî kelâm Allah'ın elçisi Hz. Muhammed (s.a.v.) aracılığıyla Arapça olarak insanlığa bildirilmiştir. Tefsir ilmi Arapça lafız ve ter-

kiplerden hareketle murâd-ı ilâhîyi açığa çıkarmayı amaçlayan bir ilimdir. Hem klasik hem modern kaynaklarda müfessirin bu amacı yerine getirmek için sahip olması gereken birtakım donanımsal özelliklere işaret edilmektedir. Kur'an tefsiri için öne sürülen bu koşullar dikkatle incelendiğinde bunların ya bir ihtiyacın ya da tefsir pratiğinde elde edilen tecrübelerin ürünü olduğu görülür. Nitekim tarih boyunca müfessirin bilmesi gereken ilimlerin sayısında görülen değişiklikler de bununla açıklanabilir. Örneğin; sahabe ve tabiin döneminde Kur'an'ı tefsir etmek için Arap diline ve âyetlerin nüzul bağlamına vakıf olmak yeterli iken sonraki dönemlerde sayısı on beşe ulaşan ilimlerin sıralandığı listeler ortaya konulmuştur.¹ Tefsirde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlere ilişkin oluşturulan ilk sistematik listelerde bile yer alan ilimlerden birisi de ilm-i mevhibedir.

İlm-i mevhibe, bildiği ile amel edene Cenâb-ı Hak tarafından verilen bir ilim olarak tanımlanır.² Tefsirde müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında hem elde edilmiş yolları hem de murâd-ı ilâhî ile olan ilişkisi açısından diğer ilimlerden ayrılan özel bir yere sahiptir. Diğer ilimler, kişinin çaba ve emekleriyle kazanılan bilgiler olarak görülürken, ilm-i mevhibe, kişisel çabaların ötesinde, Yüce Allah'ın bir lütfu olarak kabul edilir. Fakat yine de bu ilmin tamamen keşfe ve ilhama dayalı, kişisel tecrübelerden ibaret, denimsiz bir ilim olduğunu söylemek yanıltıcı olacaktır.³ Zira Kur'an ve hadislerde ilim-amel ilişkisi bağlamında Cenâb-ı Hakk'ın kullarına lütfettiği nice hakikatlere sıkça vurgu yapılmaktadır. Ayrıca bu ilim-amel ilişkisinden kaynaklanan vehbî ilimlerin Kur'an'da murâd-ı ilâhînin araştırılması sürecine de önemli katkılar sunduğu bilinmektedir. Nitekim Kur'an'ın derin manalarına nüfuz edebilmek için analitik ve dilbilimsel yöntemlerin yanı sıra ilim ve amel dengesi sağlanarak elde edilen ilâhî bir lütfu yani ilm-i mevhibeye ihtiyaç olduğu bildirilmektedir. Bu çalışmada ilm-i mevhibenin tefsir epistemolojisindeki yeri ve murâd-ı ilâhînin açığa çıkarılmasında müfessire sunduğu katkılar üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede araştırmamızın odak noktasını şu sorular oluşturmaktadır: İlm-i mevhibenin müfessirin tefsirde ihtiyaç duyduğu ilimler arasındaki konumu nedir ve bu ilmin dini

¹ Dönemsel ilmi şartların müfessirin donanımına etkileri ve tefsirde ihtiyaç duyulan ilimlerle ilgili oluşturulan listeler hakkında bilgi ve değerlendirme için bk. Mesut Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği-Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 9-31; Muhammet Çol, "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematik Bir İnceleme Denemesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2019), 205-226.

² Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Dîb el-Buga (Dimeşk: Dârü'l-Mustafâ, 2008), 2/1212.

³ Süflerin işârî yorum bağlamında ilm-i mevhibeye ya da diğer bir deyişle işaret ilmine yaklaşımları hakkında bilgi için bk. Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 34-61; Mahmud Esad Erkaya, "Kur'ân ve Tasavvuf", *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği*, ed. Ahmet Cahid Haksever (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2022), 59-63.

naslardaki dayanakları nelerdir? Ayrıca ilm-i mevhibe tefsirde müfessirin hangi ihtiyacını karşılar ve murâd-ı ilâhînin açığa çıkarılmasında müfessire ne gibi katkılar sunar?

Konuyla ilgili Huzeyfe Abdurrahîm Tahhân'ın Katar Üniversitesi'nde hazırladığı 'el-Mevhibe ve eşeruhâ fi't-tefsîr' başlıklı yüksek lisans tezi, ilk izlenimde ilm-i mevhibe ile tefsir arasındaki ilişkiyi vurguluyor gibi görünmektedir; ancak aslında tez, müfessirin tefsir yetkinliklerine odaklanmaktadır.⁴ Bu çalışma, ilim ve amel ilişkisinden çok, tefsir uygulamalarının müfessire kazandırdığı yorumlama becerilerini incelemektedir. Diğer yandan, müfessirin tefsirde ihtiyaç duyduğu bilgileri ele alan çalışmalarda⁵ ise ilm-i mevhibeye çok sınırlı yer ayrıldığı ve bu alanın epistemolojik boyutunun büyük ölçüde ihmal edildiği görülmektedir.

1. MÜFESSİRİN İHTİYAÇ DUYDUĞU İLİMLERİN TASNİFİ

Klasik literatürde tefsirle ilgili çeşitli tanımlar ortaya konulmuştur. Bu tanımlardan bazılarında âyetlerin anlaşılmasına katkı sunan argümanlar öne çıkarılırken, bazılarında lafız-mana arasındaki delalet ilişkisine ve bu ilişkinin muradı açığa çıkarma keyfiyetine vurgu yapılmaktadır.⁶ Yine bu tanımlarda tefsirin müdevven bir ilim kabul edilip edilmeyeceğiyle ilgili tartışmalara işaret eden kayıtlara da yer verilmektedir.⁷ Bu tanımlar arasında tefsirin müdevven bir ilim olduğunu ortaya koyan ve konusu, gayesi ve sınırları hakkında en kapsamlı ve sistematik bilgi sunan tanımın Muhyiddîn el-Kâfiyeci'ye (ö. 879/1474) ait olduğunu söyleyebiliriz. Kâfiyeci, kendisinden önce yapılan tanımlarla ilgili tartışmaları da göz önünde bulundurarak tefsir ilmini şöyle tarif etmektedir: "Tefsir ilmi, insan gücünün yettiği ölçüde, Yüce Allah'ın kelâmının hallerini, murada delaleti bakımından araştıran bir ilimdir."⁸ Bu tanıma göre tefsirin konusu kelâmullahtır. Allah'ın kelâmı tefsir dışında başka ilimlerin de odak noktasını oluşturur. Örneğin; fıkıh ilmi, mükelleflerin hakları ve sorumlulukları bağlamında Kur'an âyetlerinin ihticâca uygun olup olmadığını araştırır. Kelâm ilmi açısından Kur'an, Yüce Allah'ın ezeli sıfatlarının birisi olarak bu ilmin konusunu teşkil etmekle birlikte Allah'ın zâtı, sıfatları ve varlıkla ilişkisi hakkında katî bilgiler içeren en güvenilir kaynaktır. Aynı şekilde Kur'an, fıkıh usulü,

⁴ Huzeyfe Abdurrahîm Tahhân, *el-Mevhibe ve eşeruhâ fi't-tefsîr* (Katar: Câmî'atü Katar, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵ Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği-Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi", 23; Hikmet Koçyiğit, *Müfessirin Nitelikleri Üzerine* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2015), 138-140; Enes Büyük, *Tefsirin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 185-186.

⁶ Büyük, *Tefsirin Mahiyeti Sorunu*, 35-61.

⁷ Molla Fenâri, *Aynü'l-a'yan* (İstanbul: Dersaadet, 1325), 4-5.

⁸ Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Enver Mahmûd el-Mursî (Tanta: Dârü's-Sahâbe, 2007), 53.

tasavvuf ve dil-belâgat ilimleri için de hem bu ilimlerin öncüllerini (mebâdî) belirlemede hem de bu ilimlerinin tartışmalarını (mesâil) çözümlenmede müracaat edilen birincil kaynak mesabesinde. Dolayısıyla bütün bu ilimler, kendi araştırma sahasına giren meselelere taalluku açısından Kur'an'ı inceler. Tefsir ilmi ise Allah'ın kelâmını murada delaleti bakımından araştırır. Müfessir ilâhî kelâmın, Allah'a aidiyetini veya hal karinesiyle lafız formunda murada delaletini açığa çıkarmayı amaçlar.

İslâm âlimleri, Kur'an'da Allah'ın muradının mahiyeti ve bilinebilirliği konusunda çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır. Bu tartışmalar, tefsir ilminin gelişiminde önemli bir rol oynamış ve müfessirin sahip olması gereken niteliklerin belirlenmesine katkıda bulunmuştur.

Bazı âlimler, Allah'ın muradının sadece vahiy ve rivayet yoluyla bilinebileceğini savunmuşlardır. Bu görüşe göre, Allah'ın muradı mutlak gaybi konulardandır ve ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklamalarıyla anlaşılabilir. Çünkü Yüce Allah, Kur'an'ı tebliğ etmenin yanı sıra açıklama (tebyîn) görevini de ona yüklemiştir.⁹ Sahabeler ve tabiin âlimleri de bu bilgiyi doğrudan veya dolaylı olarak Hz. Peygamber'den aldıkları için onların da bu konuda söz hakkı vardır. Bu yaklaşımı benimseyenler, rivayetler dışında Kur'an hakkında yorum yapmanın tehlikeli olduğunu düşünmüşlerdir. Nitekim Hz. Peygamber'den ve sahabeden nakledilen bazı rivayetler, Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir edenleri sert bir şekilde uyarmaktadır.¹⁰

Öte yandan, başka bir grup âlim ise Kur'an'daki ilâhî muradın dil ve belâgat ilimleriyle anlaşılabilirliğini savunmuştur. Bu görüşe göre, Kur'an açık bir Arapça ile indirilmiştir ve sahabeler onu anlamakta zorluk çekmemişlerdir. Kur'an, Arapçanın tüm inceliklerini taşıdığı için, onu tefsir edecek kişinin Arapçaya derin bir vukufiyeti olması yeterlidir.¹¹ Müfessir, bütün gayretini bu inceliklerin herkes tarafından anlaşılır hale gelmesi için sarf etmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak Sâd sûresi 29. âyette, Kur'an'dan ibret ve öğüt alacakların akıl ve izan sahibi kimseler olduğunu belirterek, bu insanların âyetler üzerinde derin tefekküre daldığını ifade etmektedir.¹²

Bu iki uç görüşün yanı sıra, bazı âlimler daha dengeli bir yaklaşım benimseyerek her iki metodun da önemini vurgulamışlardır. Bu görüşe göre,

⁹ en-Nahl 16/44.

¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü Tefsîri'r-Râgıb*, thk. Celaleddin Diveleki (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 89; Tirmizî, "et-Tefsîr", 1; Ebû Dâvûd, "İlim", 5; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî - İbrahim Etfafeyyîş (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 1/32. Re'y ile tefsir hakkında Peygamber Efendimize isnad edilen hadislerin sened tenkidi hakkında bilgi için bk. Kadir Gürler, "Kur'an'ın Re'y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 17-46.

¹¹ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Mehmed Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1381), 1/8.

¹² Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 90.

tefsirde hem rivayet bilgisi hem de dirayete dayalı dilbilimsel yorumlar önemlidir. Örneğin, İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), Kur'an'da Allah'ın muradının ancak vahye muhatap olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve âyetlerin nüzulüne şahit olan sahabenin açıklamalarıyla bilinebileceğini belirtir; diğer açıklamaların ise kesinlik bildirmediğini ifade eder. Bu çerçevede âyetlerde muradın beyanına dair Hz. Peygamber'den (s.a.v.) ve sahabeden gelen açıklamaları tefsir olarak, bunun dışında kalan fukaha, mütekellimin ve dillilerin yorumlarını ise te'vil olarak isimlendirir.¹³ Bu ayırım, Hz. Peygamber ve sahabe dışındakilere de Kur'an hakkında yorum yapma hakkı tanımakta, ancak bu yorumların kesinlik derecesini de belirlemektedir.

Molla Fenârî gibi bazı âlimler ise Allah'ın mutlak muradının tam olarak bilinemeceğini savunmaktadır. Çünkü müfessir muradın açığa çıkarılmasında ya nüzul ortamına ait verilere ya da dilin kurallarına baş-vurmakta ve her iki durumda da zanni sonuçlara ulaşmaktadır.¹⁴ Buna karşılık, Kâfiyeci hocası Molla Fenârî'nin aksine dilsel veriler üzerinde muradın kesin olarak bilinebileceğini savunmaktadır. Kâfiyeci'ye göre dilde delalet, vaz'a tabidir. Başka bir ifadeyle mütekellimin kastı ne olursa olsun kelimelerin dildeki kullanımını muradı belirler. Dilbilimci âlimlerin geneli de lafız-mana ilişkisinin, mütekellimin kastına değil, lafzın hangi mana için vazedildiğini anlamaya dayandığını ifade etmişlerdir. Bu nedenle, lafızların işaret ettiği anlamları mütekellimin muradında değil, lafzın vazedildiği anlamlarda aramak gerektiğini belirtmişlerdir.¹⁵

Bu tartışmalar, Hanefî-Mâtürîdî tefsir geleneğinde tefsir-te'vil ayrımının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu ayırım, ilahi muradın beyanı hakkında kesin olanın çerçevesini çizerek müfessirin yorum sahasındaki yetkinliğini belirleyen kriterlere geçişi sağlamıştır.¹⁶ Sonuç olarak, bu farklı yaklaşımlar, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması konusunda zengin bir literatürün oluşmasına katkıda bulunmuş, tefsir ilminin gelişimine yön vermiş ve müfessirin sahip olması gereken niteliklerin belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ulûmu'l-Kur'ân literatürde bu kriterler *Tefsirin/Müfessirin İhtiyaç Duyduğu İlimler*,¹⁷ *Müfessirlerin Adab ve Şerâiti*,¹⁸ *Tefsir İlminin İstimdâdi*¹⁹

¹³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Dârü'l-Mîzân, 2005), 1/3.

¹⁴ Molla Fenârî, *ʿAynü'l-ʿayn*, 5.

¹⁵ Kâfiyeci, *et-Teysir*, 99.

¹⁶ Muhammed İsa Yüksek - Mahmut Ayyıldız, *Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Usulünün Temelleri* (Trabzon: Kalem Yayınevi, 2020), 61.

¹⁷ Râğb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 77; Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfî, *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsir*, thk. Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdab, 2002), 48; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dârü'l-Fiker, 1420), 1/14; Ebü's-Senâ Şemseddîn el-İsfahânî, *el-Mukaddimât*, thk. Muhammed Abdürrahîm (Dubai: Câizetü Dubâi ed-Düvelî, 2019), 264.

¹⁸ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/1197; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/140.

gibi başlıklar altında ele alınmaktadır.

İslâm âlimleri, Kur'an âyetlerini doğru yorumlayabilmek ve olası yanlış anlaşılımların önüne geçebilmek için, tefsir yapacak kişilerin belirli bir ilmi birikime sahip olması gerektiğini vurgulamışlardır. Bu ilimlerin sayısı hakkında âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Konuyla ilgili ilk olarak kapsamlı ve sistematik bir liste ortaya koyan Râgıb el-İsfahânî'dir. Râgıb, *Câmiu't-tefâsîr* adlı tefsirinin mukaddimesinde, konuya ilişkin değerlendirmelerini "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Alet İlimlerinin Beyanı" başlığı altında zikretmektedir. Burada lügat, iştikak, nahiv, kıraat, eser-haber, sünnet, usûl, fıkıh, kelâm, mevhibe olmak üzere toplam on ilimden söz etmektedir.²⁰ Daha sonra gelen âlimler oluşturdukları listelerde bazı tasarruflarda bulunmakla birlikte büyük ölçüde bu tasnifi temel almışlardır. Buna göre Nâsirüddîn el-Beyzâvî (ö. 685/1286) listeye belâgat ilimlerini ekleyerek sayıyı on bire çıkarmış,²¹ İbn Cüzey (ö. 741/1340) ise tasavvuf ve kıssaları ayrı birer ilim olarak zikrederek bu sayıyı on iki olarak tespit etmiştir.²² Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) listede bazı önemli değişiklikler yaparak dil-belâgat ilimleri alanını genişletmiş tarih, âsâr-ahbar, tasavvuf, fıkıh, mevhibe ilimlerini dışarıda bırakmıştır. Böylece bu ilimleri yedi ile sınırlandırmıştır.²³ Bu listedeki ilimlerin sayısını bazı âlimler on beşe bazıları yirmi beşe kadar çıkarmıştır. Hatta bazı âlimler, bu konuda standart bir liste belirlemenin doğru olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu âlimlere göre Kur'an âyetleri hakkında yorum yapacak kişilerin her konuda geniş bir birikime sahip olması gerekmektedir. Çünkü Kur'an, ilim sıfatı ile her şeyi kuşatan Yüce Allah'ın kelâmıdır ve hem teorik hem pratik bütün hikmetleri içinde barındırır.²⁴ Ancak, burada zikredilen ilimler, müfessirin sahip olması gereken asgari şartları belirlediğinden bu görüş âlimler arasında pek kabul görmemiştir. Müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerle ilgili listeye son şeklini veren isim Ebû's-Senâ Şemseddîn el-İsfahânî'dir. Şemseddîn el-İsfahânî (ö. 749/1349) bu ilimleri on beş ile sınırlandırmıştır: Lügat, İştikâk, Sarf, Nahiv, Meânî, Beyân, Bedî, Kıraat, Esbâb-ı Nüzûl, Asâr-Ahbâr, Sünnet, Usûl-i Fıkıh, Fıkıh, kelâm ve Mevhibe.²⁵ Bu liste Kâfiyeci, Süyûtî (ö. 911/1505), Taşkörizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561), Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) gibi

¹⁹ Molla Fenârî, *'Aynü'l-a'yân*, 85; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dârü't-Tünisiyye, 1984), 1/18.

²⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 91.

²¹ Nâsirüddîn Ebû Saïd Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, "Risâle fi ta'rîfâtü'l-'ulûm ve mevzû'âtihâ", *Tasnîfu'l-'ulûm beyne Nâsiriddîn et-Tûsî ve Nâsiriddîn el-Beyzâvî*, thk. Abbâs Muhammed Hasan (Beirut: Dârü'n-Nahdati'l-'Arabî, 1996), 96.

²² Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey el-Kelbî, *et-Teshîl li-'ulûmi't-Tenzil*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1995), 1/11.

²³ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 1/14-16.

²⁴ Kâfiyeci, *et-Teysîr*, 49.

²⁵ Şemseddîn el-İsfahânî, *el-Mukaddimât*, 269-271.

sonradan gelen pek çok âlim tarafından da aynen alıntılanmıştır.²⁶

Bütün bu ilimler müfessiri, Kur'an'da gayesi ilim ve amel olan iki temel hakikate ulaşır. Gayesi ilim olan konular Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe iman gibi itikat esaslarına dayanır. Kur'an, insanın idrakini aşan bu gibi gaybi konularda onu cehalet karanlığından kurtarır, hidayete ulaştırır. Dolayısıyla insana önce hakikati öğretir ve onu yakîn ehli kılar. Ancak tek başına bu hakikatleri bilmek kulluğun ifası için yeterli değildir. Kur'an, insana kulluğun nasıl amele dönüştüreceğini de öğretir. Bu bağlamda ibâdat, müştehiyât, muâmelât, ukubât, adâb gibi gayesi amel olan konularla imanı amel sahasına taşır. Zira kulluğun başlangıcı ilim, sonu ise ameldir. İlimsiz amelde ihlastan söz edilemeyeceği gibi amelsiz ilim insanı kemalattan uzaklaştırır. Buna istinaden Kur'an'ın bütününde ilim ve amel hep bir arada zikredilmiştir.²⁷ Kur'an'ı doğru anlama ve yorumlama hususunda ilim-amel dengesi sağlamak ancak lafzî, manevî ve vehbî ilimleri tahsil etmekle mümkündür.²⁸

Kur'an'la meşgul olacak her müfessirin öncelikli olarak bilmesi gereken ilimler lafızlara taalluk eden ilimlerdir. Çünkü her peygambere, muhatap olduğu toplumun diliyle kitap gönderilmiştir. Kur'an da bu çerçevede Arapça olarak indirilmiştir. Müfessir lafzi ilimler sayesinde Kur'an lafızlarının delaletlerini ve telaffuz keyfiyetlerini idrak eder. Buna göre lügat ilmi, lafızları cevherleri itibarıyla inceleyerek kelimelerin temel anlamlarını anlamayı sağlar. İştikak ilmi, köken itibarıyla lafızlar arasındaki ilişkileri inceler, bu sayede kelimeler arasındaki bağlantıları anlamaya yardımcı olur. Sarf ilmi kelimelerin, vazedildiği birincil anlama delaletleri bakımından hallerini i'rab ve binadan ayrı olarak inceler. Nahiv ilmi ise mürekkeb lafızların hallerini i'rab ve bina cihetinden inceleyerek dilbilgisine odaklanır. Meânî ilmi, cümlelerin muktezâ-yı hale uygun olup olmadığını inceleyerek anlam derinliğine katkıda bulunur. Beyân ilmi, cümlelerin kapalılık ve açıklık yönünden ifade yollarını inceler, böylece anlatımın netliğini anlamak için önemlidir. Bedî' ilmi ise ifadelerin güzelleştirilmesine yönelik sanatları inceleyerek estetik bir perspektif sunar. Kur'an lafızlarını manaya delaleti bakımından değil, telaffuz keyfiyeti yönüyle inceleyen lafzî ilim ise kıraat ilmidir.²⁹

Manevi ilimler ise müfessire Kur'an'ın mana ve maksatları ile dinin bütünlüğü içerisinde yer alan olgular arasında irtibat kurmayı öğretir. Nitekim Cenâb-ı Hak Kur'an'da dine dair bütün ferî meseleleri içine alacak bir anlatımla belli başlı konulara işaret etmektedir. Bu konular dinin asıllarını teşkil

²⁶ Konuyla ilgili bilgi için bk. Kaya, "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği", 11-25; Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 173-180.

²⁷ bk. et-Teğâbün 64/9; Gâfir 40/40; er-Ra'd 13/29.

²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 90.

²⁹ Şemseddin el-İsfahânî, *el-Mukaddimât*, 269-270.

eder. Bazen Hz. Peygamber (s.a.v.) bazen de ilimde rüsûh sahibi âlimler bu asıllardan hareketle dinin ferî meselelerine dair açıklamalar yaparlar.³⁰ Bu ferî meseleler daha sonra ilimlerin tedvin edilmesiyle birlikte belli başlıklar altında bir araya getirilmiş ve fıkıh, kelâm, tasavvuf, hadis gibi sistematik ilimlerin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Bu ilimler başlangıçta tefsirin konusu olan Kur'an'ı referans alırken daha sonra konularına göre Kur'an'da murâd-ı ilâhîyi açığa çıkarmada kaynak niteliği kazanmışlardır.³¹ Bu ilimler de kendi içerisinde rivayet temelli olanlar ve dirayete dayananlar olmak üzere ikiye ayrılır. Rivayet temelli ilimler esbâb-ı nüzûl, kıssalar ve hadis ilimleridir. Özellikle âyetlerin olay örgüsü, nüzul bağlamı ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatındaki taayyünü hakkında bilgi veren bu ilimlerin temel dayanağı rivayettir. Bu bilgilerin içtihadla çoğaltılması veya detaylandırılması mümkün değildir. Her ne kadar kaynağı itibariyle rivayete dayanıyor olsa da bu verilerin nasla ilişkilendirilmesinin rasyonel bir düzlemde gerçekleştiğini de unutmamak gerekir. Dirayete dayalı ilimler ise ya itikâdî konularla ilgilidir ya da amele yöneliktir. Amelî konularda âyetlerin lafzi delaletlerinden ferî ahkâmın istinbatına olanak sağlayan küllî kaideleri ve usulleri ihtiva eden ilim, usûl ilmidir. Usul ilminin istinbat yöntemlerini kullanarak âyetlerden insanların bireysel veya toplumsal yaşamlarına ilişkin hükümler çıkaran ilim ise fıkıh ilmidir. İtikâdî konulara gelince âyetlerde bildirilen hakikatler, lafzi delaletleri aşarak aklın ilkeleri çerçevesinde düşünsel bir çaba ile idrak edilebiliyorsa müfessir bu noktada kelâm ilmine ihtiyaç duyar. Ancak bu hakikatlerden bazıları sadece ilhâm-ı ilâhî ve vehb-i rahmânîye ile idrak edilebilir. Bu durumda müfessir ilm-i mevhibeye yönelir.³²

Lafzî, manevî ve vehbî ilimler, konuları itibariyle birbirinden ayrıştığı gibi kaynakları ve elde edilmiş yolları bakımından da farklılaşırlar. Buna göre lafzî ilimler vaz'a, dil selikasına ve toplumsal uyuşmaya dayanır. Kur'an'ın Arap diline kazandırdığı ifade ve üsluplar da lafzi ilimlerin temelini oluşturu-

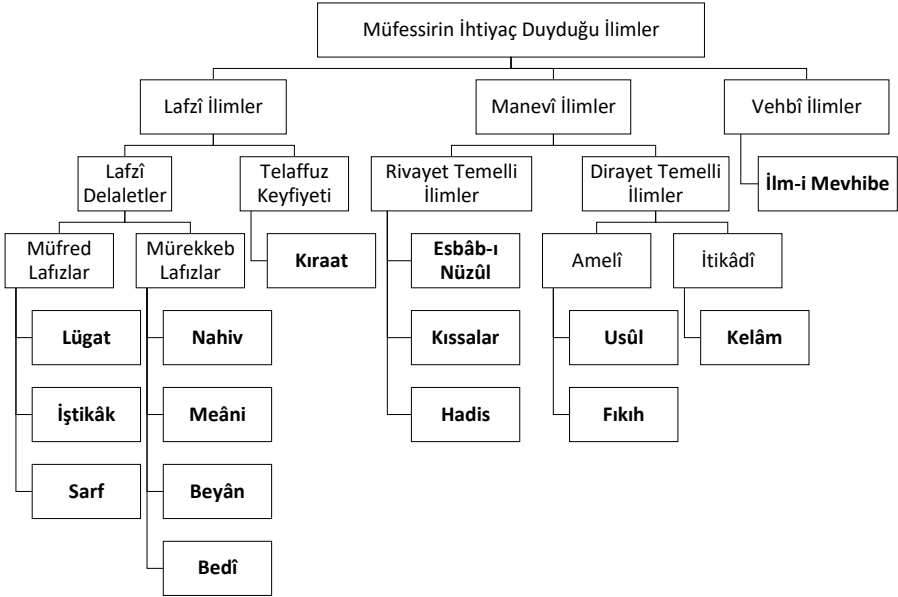
³⁰ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 67.

³¹ Kâfiyeci Kur'an-dini ilimler arasındaki bu münasebeti insan-göz metaforu ile açıklamaktadır. Buna göre dini ilimlerin tedvin sürecinde, ilk dönem tefsir örneklerinden fazlasıyla istifade edildiği göze çarpmaktadır. Nitekim bu ilimlerin meseleleri temellendirilirken müracaat edilen âyetler en tafsilatlı, tefsir kaynaklarında ele alınıp incelenmektedir. Bu açıdan tefsir, bilhassa erken dönemde diğer ilimlere bilgi sunan aracı bir ilimdir ve insana nispetle göz mesabesinde. Diğer yandan âyetlerin yorumlanma sürecinde tefsir, belagat, fıkıh, kelâm gibi ilimlerin meselelerini mebâdî kabilinden kullanarak geniş bir alana yayılır. Bu bağlamda dini ilimlerin tedvin süreci tamamlandıktan sonra müfessirlerin, ahkâm âyetlerini tefsir ederken fıkıh ve usûl ilimlerinden, itikada taalluk eden âyetlerin tefsirinde ise kelâm ilminden yardım almaması düşünülemez. Çünkü tefsir diğer dini ilimlerden soyutlanmış tamamen müstakil bir alanda ihtisaslaşmayı kabul etmez. Bu noktada tefsirin, dini ilimler içindeki durumu gözün insan bedenine nispeti gibidir. bk. Kâfiyeci, *et-Tefsîr*, 35; Yüksek - Ayyıldız, *Hanefî-Matürîdî Tefsir Usulünün Temelleri*, 23-24.

³² Molla Fenârî, *Aynü'l-a'yân*, 86-87.

rur. Bu ilimler Arapça konuşan toplumların dil yapısı, ifade biçimleri ve kültürel normları gözlemlenerek elde edilir. Manevi ilimler birey ve toplumun hem entelektüel düzeyde hem de avama yönelik ihtiyaçlarını Kur'an'ın mana ve maksatlarına uygun olarak karşılamayı amaçlayan akli çıkarım, analiz ve sentezlere dayanır. Bunun için geçmiş âlimlerin naslar üzerinde uyguladıkları istinbat ve istidlal yöntemlerini araştırmak ve bunları yeni meselelere uyarlamak gerekir.³³ Vehbî ilimler ise ilâhî kaynaklıdır. Lafzî ve manevi ilimlerin aksine gözlem ve araştırma gibi formel eğitim yöntemleriyle tahsil edilmez mahza Cenâb-ı Hakk'ın lütuf ve ihsanıyla elde edilir. Buna sahip olabilmenin tek şartı, kişinin kulluk bilincini eyleme dönüştürmesi veya daha yalın bir ifade ile kişinin bildiği ile amel etmesidir.

Bütün bu açıklamalar ışığında müfessirin Kur'an'ı tefsir ederken ihtiyaç duyduğu ilimleri şu tabloyla gösterebiliriz:

2. İLM-İ MEVHİBE: KAVRAM ANALİZİ, KUR'AN VE HADİSLERDE İLİM-AMEL İLİŞKİSİNİN FARKLI BOYUTLARI

Mevhibe, "birisine karşılıksız bir şey vermek, bağışta bulunmak, hediye etmek, hibe etmek" anlamına gelen vehebe (وهب) fiilinden türetilen bir isim-

³³ Nitekim Molla Fenârî'ye göre bir müfessir, kendisinden önceki âlimlerin yaptığı istinbatları, bu istinbatlarda temel aldığı prensipleri ve anlama yöntemlerini bildiği takdirde dini ilimler alanında çok değerli bir anahtar eline geçirmiş olur. Bu anahtar, onu önceki müfessirlerin erişemediği yeni bilgilere ve özgün yorumlara ulaştırır. Ayrıca bu bilgiler kendisinden sonra gelecek müfessirler için de önemli bir başvuru kaynağı olacaktır. bk. Molla Fenârî, 'Aynü'l-a'yân, 348.

dir.³⁴ Mevhibe kelimesi hususi olarak Kur'an'da zikredilmemekle birlikte, aynı kökten türetilen isim ve fiiller, genellikle Allah Teâlâ'nın kullarına karşılıksız lütuf ve ihsanda bulunması anlamında pek çok âyette kullanılmaktadır.³⁵ Fiil veznindeki kullanımlarından birisi insana³⁶ diğeri vahiy meleği Cebrâil'e³⁷ geri kalanlar ise Cenâb-ı Hakk'a nisbet edilmektedir. Bu bağlamda Şûrâ sûresi 49. âyette Yüce Allah'ın dilediğine kız dilediğine erkek evlat bağışlayacağı ifade edilirken diğer âyetlerde O'nun bazı peygamberlere ve salih kullara yönelik lütuf ve ihsanlarından bahsedilmektedir.³⁸ Yine vehebe fiili dua içerikli âyetlerde emir sîğasıyla Cenâb-ı Hakk'a isnad edilerek dünya-ahiret saadeti için çeşitli konularda O'ndan yardım talep edilmektedir.³⁹ Bu çerçevede vehebe fiili ile duaya taşınan isteklerin çoğunun insan takatini aşan konularla ilgili olması bu taleplerin dua eden nezdindeki değerini ortaya koymaktadır.

Ayrıca Cenâb-ı Hakk'ın Kur'an'da zikredilen isimlerinden birisi de el-Vehhâb'dır. Vehhâb, hiçbir karşılık beklemeden kullarına bolca nimetler veren, ihsanda bulunan anlamına gelir. Kur'an'da peygamberlerin ve ilimde yüksek mertebelere ulaşmış salihlerin bu isimle Allah Teâlâ'ya yakardıkları haber verilir. Bu bağlamda Âl-i İmran 3/8. âyette kalplerimizin doğru yoldan sapmaması ve Cenâb-ı Hak katından büyük bir lütfâ mazhar olmak için bu isimle ona yakarmamız öğütlenmektedir. Yine Sâd 38/35. âyette Hz. Süleyman'ın (a.s.) Cenâb-ı Hakk'a bu isimle iltica ederek kendisinden başka kimseye nasip olmayacak bir saltanat istediği haber verilmektedir. Bu âyette aynı zamanda Yüce Allah'tan talep edilecek şeylerin sınırının olmadığı da bir peygamber duası örneğiyle öğretilmektedir. Sâd sûresi 9. âyette ise Peygamber Efendimizin nübüvvetini inkâr edenler "Yoksa Aziz ve Vehhâb olan

³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dârü's-Sâdir, 1414), 1/803-804.

³⁵ Konuyla ilgili âyetler için bk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2007), 857.

³⁶ el-Ahzâb 33/50. âyette sadece Peygamber Efendimiz için geçerli olan veya onunla birlikte bütün ümmeti ilgilendiren bazı evlilikle ilgili hükümler beyan edilmektedir. Bu bağlamda âyet-i kerîmede iman ehli bir kadının mehir talep etmeksizin kendisini Hz. Peygamber'e (s.a.v.) eş olarak bağışlamasının hükmü açıklanmaktadır. Burada kadının nikah karşılığında bir mehir talep etmemesi, kendisini hibe etme olarak ifade edilmiştir.

³⁷ Meryem 19/19. âyette, Cebrâil ile Hz. Meryem arasında geçen bir diyalog anlatılmaktadır. Hz. Meryem, küçük yaşta adandığı mabedin bir köşesinde inzivaya çekilmiş ve ibadet etmektedir. Bu sırada vahiy meleği, kendisine eli yüzü düzgün bir insan suretinde görünür. Hz. Meryem, iffetli bir kadın olduğunu öne sürerek insan kılığındaki meleken, kendisine yaklaşmamasını ister. Vahiy meleği ise kendisinin Cenâb-ı Hak tarafından gönderildiğini ve ona tertemiz bir çocuk müjdesi getirdiğini bildirir. Âyet-i kerîmede bu müjdeye şu ifadelerle yer verilmektedir "Yemin olsun, ben senin Rabbinin bir elçisiyim ve sana bir çocuk bağışlamak (liehebe leki) için gönderildim" Hz. Meryem bir çocuğun dünyaya gelmesi için gerekli şartlardan uzak mahza Cenâb-ı Hakk'ın takdiri ile Hz. İsa'ya gebe kalmıştır. Bu nedenle âyet-i kerîmede bu haber kendisine karşılıksız lütufta bulunmak anlamına gelen vehebe fiili ile bildirilmiştir.

³⁸ el-En'âm 6/84; Meryem 19/49, 50; el-Enbiyâ 21/72, 90; el-Ankebut 29/28; Sâd 38/30, 43.

³⁹ Âl-i İmrân 3/8, 38; Meryem 19/5; el-Furkân 25/74; eş-Şurâ 26/83; es-Sâffât 37/100; Sâd 38/35.

Rabbinin rahmet hazineleri onların elinde mi?” hitabıyla kınanmaktadır. Muhtemelen bu ve benzeri âyetlerin yönlendirmesiyle Allah Resûlü’nün, sahabesine öğrettiği pek çok duada da el-Vehhâb ism-i celilini öne çıkardığı rivayet kaynaklarında bildirilmektedir.⁴⁰ İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) tefsirinde el-Vehhâb ismine özel bir yer ayırmaktadır. Onun bu konuda öne çıkardığı hususlar; Allah Teâlâ’nın kullarını yoktan var etmesi, kullarına karşı cömertliği, kesintisiz bir şekilde onlara nimet vermesi, peygamberler ve kitaplar vermesi, ahirette de akıl ve idraklerin fevkinde nimetler bahşetmesi gibi lütuflardır.⁴¹

Dini ilimler terminolojisinde mevhibe, Cenâb-ı Hak tarafından kişiye bildiği ile amel etmesi karşılığında verilen bir ilim olarak tarif edilir.⁴² Nitekim Peygamber Efendimiz bir hadîs-i şerîflerinde “Bildiği ile amel edene Allah bilmediğini öğretir.”⁴³ buyurmaktadır. Konuyla ilgili âyet ve hadisler incelendiğinde ilm-i mevhibe hakkında ilim ve amel arasında lâzımî bir irtibata vurgu yapıldığı göze çarpmaktadır.

Kur’an’da pek çok âyet ilim-amel ilişkisinin önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda iman ehlinin genel özelliklerinden ve onların dünya-ahiret hayatındaki hal ve davranışlarından bahseden altmıştan fazla âyette iman ile salih amelin birlikte zikredildiği görülür.⁴⁴ İman, ilmin her türlü şüphe ve zandan arındırılmış en kesin halidir. Zira iman, ardında hiçbir tereddüt barındırmayan inanma halidir. Salih amel ise kişinin iman ettiği ilkeler doğrultusunda bir hayat idame ettirme çabasıdır. Başka bir ifadeyle imanın bilinç halinden eyleme dönüştürülmesidir. Bu açıdan bakıldığında Kur’an’da ilim ve amel arasındaki en güçlü münasebetin iman ve salih amel arasında kurulduğu söylenebilir.

Konuyla ilgili âyet ve hadislerde ilim ile amel arasında dönüşümlü bir etkileşimin olduğuna işaret edilmektedir. Buna göre ilim ancak amelle birlikte sağlam temeller üzerine kurulup genişlerken; amel de ilim sayesinde

⁴⁰ Tirmizî, “Da’avât”, 82; Ebû Dâvûd, “Ebvâbu’n-nevm”, 6; İbn Mâce, “Dua”, 10.

⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 12/216. el-Vehhâb ismi hakkında bilgi ve yorumlar için bk. Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Esmâ’ ve’s-sıfât*, thk. Enes Muhammed Adnân eş-Şerfâvî (Dımaşk: Dârü’t-Takva, 2020/1442), 3/388-394; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Maksidü’l-esnâ fi şerhi esmâ’illâhi’l-hüsnâ* (Cidde: Dârü’l-Minhâc, 2020), 160-164; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Esnâ fi şerhi esmâ’illâhi’l-hüsnâ*, thk. Âdil Ahmed İbrâhîm (Mansûra: Mektebetü Feyyâz, 2017), 480-482; İsmail Karagöz, *Esmâ-i Hüsnâ* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 263-265; Bekir Topaloğlu, “Vehhâb”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 21 Nisan 2024).

⁴² Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 92.

⁴³ Rivayet kaynaklarında bu hadis tam olarak şu ibare ile yer almaktadır: من عمل بما علم ورثه الله ما لم يعلم = Kim bildiği ile amel eden ederse Allah onu bilmediği ilme varis kılar. Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-Kelabâzî, *Bahrü’l-fevâ’id*, thk. Muhammed Hasan - Ahmed Ferîd (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1999), 99; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ* (Mısır: Matbaatü’s-Sa’âdet, 1974), 10/15.

⁴⁴ Konuyla ilgili âyetler için bk. Abdulbâkî, *el-Mu’cemu’l-müfehres*, 506-507.

kendisine meşru bir zemin oluşturmaktadır. Bunun bir sonucu olarak imandan yoksun kimselerin yaptığı iyi işlerin Allah katında hiçbir değerinin olmadığı ve amellerin Allah katındaki değerinin niyete göre belirlendiği bildirilmektedir.⁴⁵ Öte yandan amelden yoksun ilmin de kişiye ne dünyada ne de ahirette bir fayda getireceği aksine ahirette onun hesabını zorlaştıracak bir durum ortaya çıkaracağı vurgulanmaktadır.⁴⁶ Bu noktada amellerin ilme Allah katında değer katan bir işleve sahip olduğu kabul edilebilir. Yine Kur'an'da amellerin ilim üzerinde çoğaltıcı bir etkiye sahip olduğuna da dikkat çekilmektedir. Buna göre Cenâb-ı Hakk, bildiği ile amel eden kişiye nice bilinmedik hakikatlerin kapısını açar, her şartta hak ile batılı, doğru ile yanlış ayırt edecek bir idrak lütfeder ve karşılaştığı her zorlukta ona bir çıkış yolu gösterir. Formel eğitim yöntemleri ile değil kişinin bildiği ile amel etmesi sonucu ilâhî bir lütufla elde edilen bütün bu hakikatler ilm-i mevhibe kapsamına dahildir. Pek çok âyet ilim ve amel arasındaki bu ilişkinin farklı boyutlarına işaret eder.

Kur'an'ın en uzun âyeti olan Bakara sûresi 282. âyette İslâm ticaret hukukuna dair borçlanma, şahitlik, rehin bırakma, vadeli-vadesiz satışlar gibi çeşitli konular ele alınmakta ve akabinde "Allah'tan hakkıyla korkun! Allah size gerekeni öğretir." buyrulmaktadır. Yine âyetin devamında ifade edilen hükümler, insanların salt aklî istidlaller yoluyla kavrayamayacağı ilâhî kanunlardır. Bu hükümlerin cemiyete sağladığı faydalar ancak bireyler tarafından kabul edilip uygulamaya konulması ile ortaya çıkar. Bu nedenle âyetin sonunda bu hükümlerin öğrenilmesi için muhataplara tefekkür ve tedebbür değil takvaya yönelmeleri tavsiye edilmektedir. Âyette şart cümlesinin (Allah'tan hakkıyla korkun ki) cevaba atıf harfi ile bağlanması da ilim ile takvanın birbirinden bağımsız düşünülmemeyeceğine işaret etmektedir. Buna göre ilim takvalı olmayı gerekli kılar, takva ise ilmi artırır.⁴⁷ Takva en genel anlamı ile dinin emir ve tavsiyelerine uymak, haram ve yasaklarından kaçınmaktadır. Allah'ın emir ve yasaklarına riayet eden kişinin kalbine, kelâm-ı ilâhîdeki mana ve maksatları doğru kavrayabileceği bir nur ilkâ edilir. Bu nur ile kişi her işinde doğru ile yanlış, hak ile batılı ayırt edebilir. Böylece kişi her zaman hakka meyleder, batıldan uzak durur. Kur'an ıstılahatında buna furkân adı verilir. İlahi kitapların gönderilmesinden en temel maksat hak ile batılı birbirinden ayırmak olduğundan Kur'an'da bazı ilâhî kitaplar, bilinen özel isimleri dışında el-Furkân ismi ile de anılmıştır.⁴⁸

⁴⁵ el-Mâide 5/5; en-Nûr 24/39; el-Furkân 25/23; ez-Zümer 39/65; Buhârî, "Bedü'l-Vahiy", 1; Müslim, "Birr", 34; "İmân", 204; Nesâî, "Cihâd", 24.

⁴⁶ Konuyla ilgili rivayetler için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *İktizâ'u'l-İlm el-'amel*, thk. Ebî Abdullâh ed-Dânî (Beyrut: Dârü'l-Lü'lü'e, 2020/1441); Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Zemmü men lâ ya'melü bi-ilmihî*, thk. Ahmed Bezre (Dimaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1990).

⁴⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/118.

⁴⁸ el-Bakara 2/53; Âl-i İmrân 3/4; el-Enbiyâ 21/48; el-Furkân 25/1.

Kur'an'da furkân, takva sahibi müminlerin bir özelliği olarak da zikredilmektedir. Buna göre iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, hak ile batılı bir-birinden ayırt etme kabiliyetine furkân adı verilir. Enfâl sûresi 29. âyette Cenâb-ı Hak, iman ehline hitaben, kullukta takva yolunu tercih edenlerin furkan ile mükafatlandırılacağını haber vermektedir. “Ey iman edenler! Allah’tan korkarsanız O size bir furkân verir, kötülüklerinizi örter ve sizleri bağışlar. Allah büyük lütuf sahibidir.” Âyette geçen furkân kelimesini İbn Abbas, İkrime, Mücâhid, Dahhâk gibi erken dönem müfessirleri çıkış, kurtuluş ve hak ile batılı tefrik eden ayraç olarak tefsir etmişlerdir.⁴⁹ “Kim Allah’tan korkarsa Allah ona bir çıkış yolu ihsan eder”⁵⁰ âyetini de buna delil getirmişlerdir. Yine Hadîd sûresi 28. âyette “Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve resulüne iman edin ki size rahmetinden iki kat versin, aydınlığında yürüyeceğiniz bir nur lütfetsin ve sizi bağışlasın” buyrulmaktadır. Bu âyetin Ehl-i kitap’tan iman etmiş kimseler hakkında nazil olduğu bildirilmektedir.⁵¹ Dolayısıyla eğer Allah’a imanlarını muhafaza edip resulüne de itaat eder ve takva üzere ömürlerini sürdürürlerse hem İslâm öncesindeki imanları hem de sonradan Müslüman olmaları sebebi iki kat ecirle mükafatlandırılacaklardır. Ayrıca kalplerine kendilerini batıldan koruyacakları bir nur ilkâ edilecek ki; bu nur sayesinde hakkı batıldan kolayca ayırt edebilecek ve imanda sebat edeceklerdir.

Cenâb-ı Hak Bakara sûresi 269. âyette hikmeti dilediğine vereceğini, bu hikmete sahip olanların hayır namına çok şey elde edeceğini ve bundan yalnızca temiz akıl sahiplerinin nasipleneceğini bildirmektedir. Hikmet hem ilimde hem de amelde istikamet üzere olmak, en mükemmel seviyeye ulaşmak anlamına gelir. Kelâm âlimleri hikmeti nazari (teorik) ve ameli (pratik) olmak üzere ikiye ayırırlar. Nazari hikmet bilgi, anlayış ve düşünceyle ilgilidir; insanın zihinsel yeteneklerini kullanarak yüksek idrak seviyesine ve bilgeliğe ulaşmasını ifade eder. Bu bağlamda nazari hikmet insana bilgeliği kavramak ve doğru kararlar vermek için zihinsel yetenekleri sonuna kadar kullanma imkânı sunar. Ameli hikmet ise eylem, davranış ve uygulama ile ilgilidir; bilgiyi pratiğe dönüştürme, doğru ve etkili bir şekilde hareket etme kabiliyeti olarak tanımlanabilir. Bu, kişiye günlük yaşantıda karşılaştığı durumlara uygun, etkili ve adil tepkiler verme yeteneği kazandırır. Bakara sûresi 269. âyet başta olmak üzere Kur’an’ın genelinde hikmet kelimesi hem nazari hem ameli yönünü içine alacak şekilde kullanılmaktadır.⁵² Hz. Ali’den (r.a.) aktarılan yorum da bu hususu destekler mahiyettedir. Buna göre “Al-

⁴⁹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (Mekke: Dâru’t-Terbiyeti ve’t-Türâs, ts.), 13/388-389.

⁵⁰ et-Talâk 65/2.

⁵¹ Ebû’l-Fidâ’ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, thk. Muhammed Hüseyin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1419), 8/63.

⁵² Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1420), 7/58.

lah Teâlâ bu hikmeti kime ve ne vesile ile verir?” sorusuna Hz. Ali (r.a.) “Hikmet der ki; Kim beni murâd ederse bildiği ile en güzel şekilde amel etsin.” cevabını vermiş ve akabinde “Onlar ki, söze kulak verir ve onun en güzeline tabi olurlar.”⁵³ Meâlindeki âyeti okumuştur.⁵⁴ Bu âyet-i kerîmenin öncesinde kendini sahte ilâhlardan koruyan ve yüzünü sadece Allah’a dönen müminler için büyük müjdelerden bahsedilmektedir. Bu kişiler kendi içlerinden veya dışarıdan gelebilecek her türlü saptırıcı etkiden korundukları için duydukları veya öğrendikleri sözler arasında akıl ve sağduyuları ile en doğru kabul ettiklerine değer verir ve ona tabi olurlar. Âyetin devamında “İşte bunlar, Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerdir. Gerçek akıl sahipleri de onlardır.” buyrulmaktadır. Âyetin genel bağlamı da dikkate alındığında doğruyu araştırıp bulan ve ona tabi olan kimselerin, ilâhî bir lütufla hidayet üzere sebat edeceği ve kişinin tek başına hakikat bilgisine sahip olmasının Allah’ın hidayet lütfuna mazhar olmak için yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu âyet, aynı zamanda el-Bakara 2/269. âyetin sonunda zikredilen temiz akıl sahiplerinin kimler olduğunu da açıklamaktadır.

Konuyla ilgili bir başka rivayete göre Hz. Ali’ye (r.a.), sadece kendisinin Resûlullah’tan aldığı ve başkalarının bilmediği bir hakikatin olup olmadığı sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Hayır, Allah’ın kitabı, şu sahifemde kayıtlı olanlar ve bunları anlama konusunda Allah’ın bana lütfettiği idrak dışında hiçbir şey yoktur.”⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî’ye göre Allah’ın ona bahşettiği bu idrak tezekkürdür yani âyetlerden ibret alma ve öğüt çıkarma kabiliyetidir. Bu noktada tezekkür ile tefekkür arasında bazı farklar vardır. Tefekkür, bir konuyu enine boyuna düşünmek ve akıbeti hakkında birtakım öngörülerde bulunmak demektir. Tezekkür ise tefekkürle ulaşılan sonuçlardan ibret almak ve bunlara göre hayata yön vermektir. Dolayısıyla tefekkür tek başına düşünsel bir eylem iken tezekkür bunun yanında fiili bir duruş ortaya koymaktır. Başka bir deyişle tezekkür bilgiyi amele dönüştürme çabasıdır. Bu bağlamda Nahl sûresi 90. âyette kişinin öğrendiklerinden ibret alabileceği seviyeye ulaşabilmesi için birtakım salih amelleri yerine getirmesi gerektiği bildirilmektedir. “Şüphesiz Allah, adaletli olmayı, iyilik yapmayı ve yakın akrabaya yardım etmeyi emrediyor; hayasızlığı, çirkin işleri ve azgınlığı yasaklıyor. Düşünüp ibret alırsınız (yetezekkerûn) diye size öğüt veriyor.”⁵⁶ Yine Muhammed sûresi 17. âyette bildirildiğine göre hidayet yollarını araştırıp bulanlara Cenâb-ı Hak bu yolda sebat verir ve onları kulluğun zirvesi olan takvaya eriştirir. “Hidayeti kabul edenlere gelince Allah onların hidayetini artırır ve onlara takva şuurunu bahşeder.” Nitekim kul hidayet

⁵³ ez-Zümer 39/18.

⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 92.

⁵⁵ Buhârî, “İlm”, 1.

⁵⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 92.

yollarını araştırıp bulmakla mükelleftir. Hikmet ve kerem sahibi olan Allah, kulunu bu ulvi arayışta yalnız bırakmaz ve onun karşısına nice deliller çıkarır. Başta ona peygamber gönderir ve bu sayede akıl melekesini nasıl doğru kullanacağını ona öğretir. Nihayetinde kul bu delilleri adım adım takip ederek hidayete ulaşır. Bu yolda sebat edenler Cenâb-ı Hakk'ın çeşitli lütuf ve ikramlarına mazhar olurlar. Öncelikle takvaya ulaşırlar, akabinde sözün güzeline muhatap olurlar ve nihayet yolları övgüye en layık olan Cenâb-ı Hakk'ın yoluyla kesişir.⁵⁷ Râgıb el-İsfahânî Yüce Allah'ın, ilim-amel ilişkisi çerçevesinde kullarına bahsettiği bütün bu meziyetlerin ilm-i mehibeye örnek teşkil ettiğini belirtmektedir.⁵⁸

3. TEFSİRDE İLİM-AMEL İLİŞKİSİNİN EPİSTEMOLOJİK YÖNÜ

İslâm düşünce geleneğinde anlam ve delalet teorileri, dinin temel kaynakları referans alınarak geliştirilmiştir. Bu bağlamda Kur'an lafızlarını anlamak ve yorumlamak için üretilen kavram ve yöntemlerde metin, sıradan bir söz olarak değerlendirilmez. Zira her sözün muhtevası ve imkanları o sözün mahiyetine göre belirlenir. Sözün mahiyeti ise mütekellimin zatı ve sıfatları ile sınırlıdır. Ehl-i sünnetin sıfatlar nazariyesine göre kelâm Yüce Allah'ın zâtî-ezelî sıfatlarındanır. Kur'ân-ı Kerîm ise nefsî olan bu ezeli kelâmın lafzî boyuta taşınan ve muhatapları aciz bırakan formudur.⁵⁹

Kur'an'da murâd-ı ilâhînin dilbilimsel bir formda bize ulaşmış olması kelâmullahın Arap dilinin kaidelerine mahkûm olduğu anlamına gelmez. Çünkü ona iman edenler kelâmullah ile sadece bilgi yönünden değil aynı zamanda varoluşsal yönden de bir bağ kurar. Kur'an elfâzı elbette murâd-ı ilâhîyi içkindir. Ancak yine de insanın bu lafızlardan hareketle Allah'ın sıfatlarını, kelâmını ve ilmîni kuşatabilmesi mümkün değildir.⁶⁰ Bu durum, dil aracılığıyla tafsili bir beyan hüviyeti kazanan ve insanın önündeki bütün mazeretleri kaldırarak katî delil hüviyeti kazanan Kur'an'ın manalarının yalnızca dilbilimsel verilerle idrak edilemeyeceği anlamına gelir. Nitekim farklı ilgilere fıkıh, tefsir, nahiv, belâgat gibi disiplinlerde vazedilen küllî kaideler de bu öncüllere dayanır.⁶¹ İmâm Mâtürîdî'nin tefsir-te'vil ayrımında tefsiri kat'î alan olarak Peygamber Efendimizin beyanı ile eşleştirmesi de yalnızca beyân-ı mütekellim ile nesnellik kazanan bir anlam tanımlamasın-

⁵⁷ el-Hac 22/24.

⁵⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 92.

⁵⁹ Şemsüddîn el-İsfahânî, *el-Mukaddimât*, 93. Ayrıca Ehl-i Sünnet'in kelâm nazariyesi hakkında bilgi için bk. Sa'deddîn Mesûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989), 4/143-163; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Salame Claude (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1990), 259-306; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, thk. Yusuf Abdürrezzâk (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1949), 138-143.

⁶⁰ Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001), 1/9.

⁶¹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/6-7.

dan kaynaklanır.⁶²

Ehl-i sünnetin kelâm nazariyesinden yola çıkarak yaptığımız bu tespitlerde iki husus araştırmanın konusu ve tefsir alanında anlam sorgulamaları açısından kritik önem arz etmektedir. Bunlardan birincisi, Kur'an'ın anlam alanının ihata edilemeyecek kadar geniş olması; diğeri ise muhatapların Kur'an ile irtibatının varoluşsal bir yöne sahip olmasıdır. Kur'an'ın içerdiği bilgilerin muhatap tarafından tam anlamıyla kuşatılmayacağı tespiti, Kur'an'ın anlaşılması için kendisine ihtiyaç duyulan bilgi ve yöntemlerle doğrudan ilişkilidir. Çünkü sözün muhtevası, onun hangi argümanlarla ve nasıl anlaşılacağını belirler.⁶³ Râgıb el-İsfahânî'nin tefsir mukaddimesi bu bağlantıların açığa çıkarılması açısından önemli bir kaynaktır. İsfahânî, mukaddimedede "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Alet İlimlerinin Beyanı" başlığı altında "Tefsir yapmak caiz midir?" sorusuyla konuya giriş yapar ve iki uç söylemle bu soruya cevap arar. Bunlardan birincisi, âlim, edib ve geniş bir fıkıh, nahiv, rivayet bilgisine sahip de olsa hiçbir kimsenin tefsir yapmasının caiz olmadığı kanaatidir, diğeri ise dil/edebiyat bilgisine sahip olan herkesin tefsir yapabileceği görüşüdür. İsfahânî, bu iki görüşü de aşırı bulur; çünkü Allah Resûlü (s.a.v.) dışında kimse tefsir yapamaz denildiğinde bilgisine ihtiyaç duyulan birçok şeyin terk edileceğini, herkes tefsir yapabilir denildiğinde ise âyetlerde Kur'an'ı anlamak için getirilen şartların görmezden geleneceğini ve birçok yanlış bilginin tefsire dahil edileceğini belirtir. Râgıb el-İsfahânî'nin teklifi öncelikle Kur'an'ın muhtevasına odaklanmaktır. Çünkü müfessirin tefsir yaparken hangi bilgilere ihtiyaç duyduğu bu şekilde belirlenecektir: Kur'an'ın içerdiği İman ve İslâm'ın şartları iki ana esasa dayanır. Bunlar gayesi inanç olan ilim ile gayesi amel olan ilimdir. İlim temel esastır, amel ise tamamlayıcı unsurdur. Amel olmadan ilim tamamlanmaz, ilim olmadan da amel ihlaslı olmaz. Gayesi iman olan ilmin konusu gayba taalluk eden meselelerdir. Çünkü iman, görünmeyeni ve bilinmeyeni araştırır. Bu ilim, Allah'ın varlığı, birliği, peygamberlerin ve meleklerin varlığı gibi gaybî konuları kapsar. İman, insanın manevi yolculuğunda rehberlik eden bir ışık gibidir, ona göre hayatını şekillendirir. Diğer yandan gayesi amel olan ilim, Kur'an'ın rehberliğinde yaşanan ve uygulanan bilgidir. Kur'an, sadece okunan bir kitap olmanın ötesinde, yaşam tarzını yönlendiren bir rehberdir. Bu ilim, Kur'an'ın emirlerini anlama, onlara uygun bir yaşam sürme ve İslâmî değerleri günlük hayata entegre etme sürecini içerir. Dolayısıyla, müfessirin tefsir yaparken ihtiyaç duyduğu bilgiler, gayba ilişkin bilgilerle birlikte Kur'an'ın hayata uygulanmasını sağlayan ilimleri içermelidir. Bu, tefsiri sadece kavramsal bir anlam arayışı olmaktan çıkarıp Kur'an'ın hayata nasıl

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 1/3.

⁶³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâ'u 'ulûmi'd-dîn*, thk. Ali Muhammed Mustafa, Saîd el-Mehâsinî (Dımeşk: Dârü'l-Feyhâ, 2022), 2/89.

yön verdiğini anlama ve uygulamaya koyma sürecine dönüşmesini sağlar. Râgıb el-İsfahânî buradan yola çıkarak müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler listesinin sonuna ilm-i mevhibeyi yerleştirmiştir.⁶⁴

İlm-i mevhibeyi daha önce, bildiği ile amel eden kişiye Cenâb-ı Hakk'ın ihsan ettiği bir ilim olarak tanımlamıştık. Bu tanım yukarıdaki öncülerden hareketle tespit ettiğimiz ikinci unsurla da doğrudan alakalıdır. Buna göre Kur'an'ı anlamak, Kur'an ile var olmak, Kur'an'ı hayatın her alanında var kılmaktır. Diğer bir ifade ile Kur'an'ı sadece epistemolojik bir bilgi kaynağı değil bir varlık kitabı olarak idrak edebilmektir. İlm-i mevhibe Kur'an ile amel ederek kemale yaklaşan kimseye Cenâb-ı Hakk'ın hakikatin örtüsünü açması anlamına gelir. Süyûtî, müfessirin bilmesi gereken ilimlerin içerisinde ilmi mevhibeyi de zikrettikten sonra bu ilmin problem addedebileceğine, ilm-i mevhibeyi elde etmenin insan gücünün sınırları içerisinde olmadığına, dolayısıyla müfessir olabilmenin şartı olarak ileri sürülemeyeceğine dair bir itiraz yapılabileceğine işaret eder. Ancak Süyûtî'ye göre ilm-i mevhibe ile böyle bir itiraz yersizdir. Zira ilm-i mevhibeyi elde etmenin yolu, Yüce Allah'ın kuluna bu ilmi ihsan etmesini gerektirecek amel ve zühdü yerine getirmektir.⁶⁵

Süyûtî'nin işaret ettiği nokta, geleneksel paradigmanın altında yatan kabulleri yansıtmaktadır. Klasik paradigma, Kur'an'ın manalarını kavramak için dilbilimini tek başına yeterli görmemektedir. Bu bağlamda Kur'an'ı anlamanın, elbette dil ve ifadeyi içeren bir olgu olduğu kabul edilir; ancak, anlamaya yönelik ileri sürülen koşullar, dilbilimsel ve rasyonel düzeyin ötesine geçerek varoluşsal amaçlarla bütünleşmektedir. Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) bu hususu *Fehmü'l-Kur'ân*'da ele alırken Kur'an ile irtibatın Cenâb-ı Hak ile irtibat olduğunu belirtir ve dilbilimsel delaleti neredeyse tamamen aradan çıkarır. Muhâsibî'ye göre, Kur'an'ın Arapça dışında başka dille indiği tasavvur edilse yahut Allah'ın bir kelâmı olduğu bilinse ancak bu kelâm hiç durulmasa durum değişmeyecektir. Kul bu bilgiye sahip olarak kelâm-ı ilâhiye muhatap olduğu anda ona duyduğu tazim ve hürmetten dolayı oracıkta ruhunu teslim etse yeridir. Kur'an Arapça olarak indirildiğinde Allah'ın varlığına, birliğine ve eşsiz sıfatlarına delalet eden kevnî âyetlerin tafsilî bir beyanı olarak bize ulaşır. Bu beyanı anlamak için ahlâken yetkinleşmeye gerekir. Zira örneğin Allah Teâlâ'yı sevmeyen bir kimsenin O'nun sözüne değer vermesi, söze değer vermeyen kimsenin O'nun mesajlarını kavraması mümkün değildir. Kullarına yönelttiği tehdit ve müjdelere gerekli tazimi gösteremeyen ve Allah'ın rahmetini ve gazabını takdir edemeyen kimselerin rahmet ve azap âyetlerini ne kadar anladığı söylenebi-

⁶⁴ Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddime*, 89-91.

⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 2/1212.

lir?⁶⁶ Muhâsibî bütün bu tespitleri mahza sûfi bir nazarla yapmaz. Bu açıdan, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) "Kalbinde bid'at, kibir, heva, dünya sevgisi olan, gûnahta ısrar eden, imanı tahkik seviyesinde olmayan, ilmi olmayan müfessirin görüşüne itimat eden veya kendi akli çıkarımlarını temel alan kimselerin vahyin manalarını anlayamayacağını ve Kur'an'ın sırlarının bu kimselere açılmayacağını"⁶⁷ söylerken Muhâsibî'nin yaklaşımını referans alması bizi şaşırtmamalıdır.⁶⁸

Öte yandan Kâfiyeci mantık-dilbilim düzleminde konuyu analiz ederken muhkem ifadelerde bile nisbî müteşabihliklerin olabileceğine dikkat çekmekte ve salt dilsel delaletler ile murâd-ı ilâhiye ulaşmanın imkanını sorgulamaktadır. Konuyu müfred lafızlarla örneklendirerek *semâ* ve *arz* gibi manası duymakla anlaşılan kelimelerin murada delaletinin boyutları üzerinde düşünebiliriz. Bu kelimelerin bizdeki karşılığı bir hakikat bilgisi midir? Yoksa kendisine bu kelimelerle işaret edilen şeylerden mi ibarettir? İnsan bu kelimelerin delalet ettiği hakikatleri mahiyetleri, sıfatları ve yaratılış amaçları itibariyle ile kavrayabilir mi? Peki böyle bir kavrayış gerçekleşmediğinde içerisinde *semâ* ve *arz* kelimelerinin geçtiği âyetlerin tam olarak anlaşıldığı söylenebilir mi? Bütün bu sorular, insanın kainatla ilişkisinin, dilbilimsel ifadeleri anlama ve yorumlamaya doğrudan etki ettiğini göstermektedir. Bu ilişkiyi doğru kurmak için dil dışı bir duyuş ve çabaya ihtiyaç vardır.⁶⁹

Sonuç itibariyle ilm-i mevhibenin tefsirdeki meşruiyeti, Kur'an'ın mahiyeti ve muhtevası ile doğrudan ilişkilidir. Râgib el-İsfahânî'nin ilm-i mevhibeye de yer verdiği müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimlerin listesini sıralamadan önce meseleye Cenâb-ı Hakk'ın kitabının tefsir edilip edilemeyeceği problemiyle ilgili konuya giriş yapmasının sebebi de budur. Kur'an'ın Allah'ın zâtî sıfatı olması, anlamlarının kuşatılamaması gibi öncüller kabul edildiğinde onun manalarına yaklaşmak analitik ve dilbilimsel çabaların ötesinde nüzul amacına uygun bir kaynağa daha ihtiyaç duyar. Bu kaynak ilim-amel dengesi gözetilerek elde edilen ilm-i mevhibedir. Bu noktada ilm-i mevhibe tefsirde analitik-dilbilimsel çabaların içerisinde sınınamaz muğlak bir alan açmaz, aksine tefsire konu olan lafızların gönderiliş amacına muvafık olma-

⁶⁶ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-'Akl ve fehmi'l-Kur'an*, thk. Hüseyin Kuvvetli (İrbid: Dârü'l-Fikr, 1971), 308-310. Fehmü'l-Kur'an'da Muhâsibî'nin Kur'an'ı anlamının esaslarına ilişkin görüşleri hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. Muhammed İsa Yüksek, "Muhâsibî'nin Fehmü'l-Kur'an'ı Bağlamında Kur'an'ı Anlamının Neliği/Tefsir İlminin Öncülleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (2023), 538-558.

⁶⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/197.

⁶⁸ Benzer açıklamalara Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında da rastlamak mümkündür. Örneğin; "Kur'an Okumanın Batınî Adâbı" bahsinin girişinde Gazzâlî, Kur'an'ı doğru anlamak için öncelikle kelâmın aslını bilmek, onun sahibine gereğince tazim ve hürmet etmek ve huzûr-ı kalb ile bu kelâma yönelmek gerektiğini belirtmektedir. bk. Gazzâlî, *İhyâ*, 2/89-92.

⁶⁹ Kâfiyeci, *et-Teysîr*, 99-101.

yan bir anlama çabasını dışlar.

SONUÇ

Sonuç olarak tefsir ilminin nihai gayesi, Kur'an'da mündemiç olan ilâhî muradı beşerî imkanlar ölçüsünde açığa çıkarmaktır. Bu ulvî gayeye ulaşmak için müfessirler, nüzul dönemi bilgilerinden dilbilimsel araçlara kadar çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Usul âlimleri, tefsir faaliyetinde ihtiyaç duyulan ilimleri sistematik bir şekilde tasnif ederek lafzî, manevî ve vehbî ilimler şeklinde kategorize etmişlerdir. Ancak şu husus önemle vurgulanmalıdır ki, insan idrakinin sınırlı oluşu sebebiyle, gösterilen tüm çabalara rağmen Allah'ın muradının tam anlamıyla kavranması mümkün değildir.

Bu bağlamda Râgıb el-İsfahânî'nin yaklaşımı özel bir önem arz etmektedir. O, müfessirin Kur'an ile kurduğu ilişkinin salt bilgisel değil, varoluşsal bir boyutunun da olduğuna dikkat çekmiştir. Râgıb'a göre, tefsirde ihtiyaç duyulan ilimlerin doğru tespiti için öncelikle Kur'an'ın içeriğine odaklanmak gerekir. Kur'an'ın iki temel mesajı olan iman ve İslâm'dan ilki bilgiye, ikincisi ise pratiğe dayanmaktadır. Bu sebeple usul âlimleri, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimler arasında ilm-i mevhibeye özel bir yer vermişlerdir. Bu yaklaşım, tefsir faaliyetinin hem teorik hem de pratik boyutlarını kapsayan bütüncül bir anlayışı yansıtmaktadır.

Bu noktada ilm-i mevhibenin mahiyetini anlamak büyük önem taşımaktadır. İlm-i mevhibe, Kur'an'ın öğretileriyle amel eden kullarına Allah'ın bir lütfu olarak hakikat perdesini aralamakta ve onları vahyin derin sırlarına vâkıf kılmaktadır. Bu ilmin elde edilmesi, insanın sınırlarını aşan ulaşılmaz bir hedef olarak görülmemelidir. Nitekim birçok âyet ve hadiste, zühd ve takva yoluyla bu ilme ulaşmanın mümkün olduğu vurgulanmaktadır. Buradaki temel prensip, ilmi amele dönüştürmek, yani bilgiyi yaşantıya aktarmaktır.

İlm-i mevhibe sayesinde Kur'an'ın hakikatini kavrayan müfessir, onu doğru anlama ve yorumlama imkânına kavuşur. Böylece salt kişisel görüşlerle (rey ile) tefsir yapmanın tehlikelerinden de korunmuş olur. Buna karşılık, dünya sevgisi, kibir ve bidat gibi manevi hastalıklarla malul olan, günahlarda ısrar eden, imanı tahkik seviyesine ulaşmamış, ilimden yoksun veya nefsanî arzularının peşinde koşan kimselerin Kur'an'ı doğru anlamaları ve vahyin sırlarına erişmeleri mümkün değildir. Bu çerçevede Kur'an'ı anlamak, onunla var olmak ve onu hayatta var kılmakla eşdeğer bir anlam kazanmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, tefsir ilminin hem teorik hem pratik boyutlarını kapsayan derin ve kapsamlı bir anlayışı temsil etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2007.
Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*. thk. Yusuf Abdürrezzâk.

- Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1949.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saïd Abdullâh b. Ömer. "Risâle fi ta'rifâtî'l-'ulûm ve mevzû'âtihâ". thk. Abbâs Muhammed Hasan. 93-109. *Tasnîfu'l-'ulûm beyne Nâsiriddîn et-Tûsî ve Nâsiriddîn el-Beyzâvî*. Beyrut: Dârü'n-Nahdatî'l-'Arabî, 1996.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul: Bilmen Yaynevi, 1973.
- Büyük, Enes. *Tefsirin Mahiyeti Sorunu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Çol, Muhammet. "Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistemik Bir İnceleme Denemesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (Aralık 2019), 205-226.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhammed b. Yûsuf. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dârü'l-Fiker, 1420.
- Ebû Mansûr el-Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir. *el-Esmâ' ve's-sfât*. thk. Enes Muhammed Adnân eş-Şerfâvî. Dimaşk: Dârü't-Takva, 2020/1442.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Mısır: Matbaatü's-Sa'âdet, 1974.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. el-Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Mehmed Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1381.
- Ebû'l-Mu'în en-Neseî, Meymûn b. Muhammed. *Tebseratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Salame Claude. Dimaşk: Institut Français de Damas, 1990.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Kur'ân ve Tasavvuf". Ed. Ahmet Cahid Haksever. 55-81. *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2022.
- Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1420.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Maksidü'l-esnâ fi şerhi esmâ'illâhi'l-hüsna*. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*. thk. Ali Muhammed Mustafa - Saïd el-Mehâsinî. Dimeşk: Dârü'l-Feyhâ, 2022.
- Gördük, Yunus Emre. *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.
- Gürler, Kadir. "Kur'ân'ın Re'y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 17-46.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *İktizâ'ül-'ilm el-'amel*. thk. Ebî Abdullâh ed-Dânî. Beyrut: Dârü'l-Lü'lüe, 2020/1441.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım. *Zemmü men lâ ya'melü bi-'ilmihî*. thk. Ahmed Bezre. Dimaşk: Dârü'l-Me'mun li't-Türas, 1990.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dârü't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1995.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Muhammed Hüseyin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dârü's-Sâdir, 1414.
- Kâfiyeci, Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman. *et-Teyşîr fi kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Enver Mahmûd el-Mursî. Tanta: Dârü's-Sahâbe, 2007.
- Karagöz, İsmail. Esmâ-i Hüsna. Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kaya, Mesut. "Dönemsel İlmî Şartların Müfessirin Donanımı Üzerindeki Belirleyiciliği-Klasik ve Modern Dönem Mukayesesi". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 9-31.
- Kelabâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-fevâ'id*. thk. Muhammed Hasan - Ahmed Ferîd. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1999.
- Koçyiğit, Hikmet. *Müfessirin Nitelikleri Üzerine*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed

- Berdûnî - İbrahim Ettafeyyîş. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Esnâ fî şerhi esmâ'illâhi'l-husnâ*. thk. Âdil Ahmed İbrâhîm. Mansûra: Mektebetu Feyyâz, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu, İstanbul: Dârü'l-Mizân, 2007.
- Molla Fenâri. *Aynü'l-a'yân*. İstanbul: Dersaadet, 1325.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *el-'Akl ve fehmu'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetli. İrbid: Dârü'l-Fikr, 1971.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Mukaddimetü Tefsiri'r-Râgıb*. thk. Celaleddin Divelekci. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Sa'deddîn et-Teftâzânî Mesûd b. Ömer. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1989.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Dîb el-Buga. Dimeşk: Dârü'l-Mustafâ, 2008.
- Şemseddîn el-İsfahânî, Ebû's-Senâ Mahmûd b. Abdirrahmân. *el-Mukaddimât*. thk. Muhammed Abdurrahîm. Dubai: Câizetü Dubâî ed-Düvelî, 2019.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Dârü't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Tahhân, Huzeyfe Abdurrahîm. *el-Mevhibe ve eseruhâ fi't-tefsîr*. Katar: Câmi'atü Katar, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Topaloğlu, Bekir. "Vehhâb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 21 Nisan 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vehhab>
- Tûfî, Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî. *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdülkadir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-âdab, 2002.
- Yüksek, Muhammed İsa - Ayyıldız, Mahmut. *Hanefî-Mâtürîdî Tefsir Usulünün Temelleri*. Trabzon: Kalem Yayınevi, 2020.
- Yüksek, Muhammed İsa. "Muhâsibî'nin Fehmü'l-Kur'ân'ı Bağlamında Kur'an'ı Anlamanın Neliği/Tefsir İlminin Öncülleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (2023), 538-558.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı". *Eskiye* 42 (Eylül 2020), 851-880.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2001.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Mahmut Ayyıldız.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.